

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص) (با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

مهديه صابر مولایی^۱

محمدتقی دیاری^۲

محمدرضا شاهرودی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱، صفحه ۱۵۷ تا ۱۸۱ (مقاله پژوهشی)

چکیده

همواره در تاریخ اسلام، همسران رسول خدا از جایگاه ویژه‌ای نزد مسلمانان برخوردار بوده‌اند که البته به نظر میرسد شکل گیری این جایگاه، عمدتاً به واسطه ازدواج رسول خدا با ایشان و رفتارهای اجتماعی مثبتی از ایشان بوده است؛ با این وجود اما عملکرد برخی از این همسران در پاره‌ای از حوادث زمان پیامبر (ص) و پس از ایشان، حکایت از شخصیت و عملکرد متفاوت برخی از زنان ایشان با این جایگاه دارد. عواملی از این دست، بازخوانی شخصیت زنان پیامبر (ص) را ایجاب می‌کند. پژوهش پیش رو درصدد تبیین شخصیت، و بازنمایی رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص) با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم، منابع تاریخی و بافت اجتماعی صدر اسلام، و نشان دادن رسالت ایشان با توجه به مصاحبت با رسول خدا (ص) در راستای تبیین و ابلاغ احکام شرعی زنان است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیلی-توصیفی دریافته که اوصاف و احکام ویژه همسران رسول خدا (ص) در قرآن کریم نقش عمده‌ای را در شکل‌گیری رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص) و همچنین نحوه تعامل مسلمانان با ایشان ایفا کرده است. آن‌سان که همسراختیار کردن پیامبر از میان قبیله‌ها و قومیت‌های گوناگون، موقعیت‌ها و مکان‌های مختلف اختیار همسر، بیانگر اهمیت توجه به بافت اجتماعی صدر اسلام و نیاز به رویکرد مردم‌شناسانه در مطالعه رفتار اجتماعی همسران ایشان می‌باشد و ازدواج با زنان متعدد توسط رسول خدا (ص) راهبردی در راستای توسعه دعوت اسلامی و برطرف کردن معضلات اجتماعی جامعه نوپای اسلامی بوده است.

کلیدواژه‌ها: همسران رسول خدا، رفتار اجتماعی، بافت تاریخی صدر اسلام.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول):

smms13551382@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه قم، قم، ایران: mt_diari@yahoo.com

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران: mhshahroodi@ut.ac.ir

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

۱. درآمد

شخصیت‌شناسی همسران پیامبر اکرم (ص) از حیث رفتار اجتماعی آن‌ها، موضوعی نسبتاً مغفول‌مانده در مطالعه‌ی تاریخ اسلام می‌باشد. این موضوع از جهات مختلفی همچون انتساب به رسول خدا (ص) و نقش آن‌ها در معرفی و تبیین سنت و سیره ایشان، رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص) و تعامل مسلمانان با آن‌ها و یاری‌جویی آن بزرگوار در تبیین احکام شرعی و ویژه‌ی زنان از اهمیت خاصی برخوردار است. اگر بر این اهمیت ذاتی، باور حداکثری مسلمانان مبنی بر قرار داشتن همسران پیامبر (ص) در جایگاهی ویژه به نام «امهات المؤمنین» و نیز نتایج حاصل از آن را بیفزاییم، اهمیت مطالعه درباره‌ی شخصیت و رفتار اجتماعی زنان پیامبر (ص) با بهره‌گیری از قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام دوچندان می‌شود. در این راستا، مقاله‌ی حاضر بر آن است تا فلسفه‌ی ازدواج‌های پیامبر اکرم (ص) و جایگاه اجتماعی همسران ایشان را با بهره‌گیری از قرآن کریم و گزارش‌های تاریخی نشان دهد.

۲. طرح مسئله

طبق گزارش‌های تاریخی، رسول خدا (ص) در مسیر دعوت اسلام و تحول تاریخی و اجتماعی جامعه‌ی آن دوران، متناسب با موقعیت‌های زمانی-مکانی و راهبردهای دعوت به آیین جدید، اقدام به اختیار همسرانی از اقوام و قبیله‌های مختلف نمودند. قرآن کریم در آیاتی چند، به تبیین جایگاه زنان پیامبر (ص) پرداخته و ایشان را گاه با واسطه‌ی خود پیامبر (ص) و گاه به‌طور مستقیم، مخاطب ساخته و احکامی را درباره آن‌ها صادر کرده است (مانند: التحريم: ۱-۵؛ احزاب: ۶ و ۲۸ و ۳۴ و ۵۰ و ۵۳). در این آیات همسران پیامبر به ساده‌زیستی، نیکو سخن‌گفتن و گفت‌وگو از ورای حجاب توصیه شده‌اند، گاه نیز با تعبیر «ام المؤمنین» از آنان یاد شده است و حتی برخی از آنان مورد عتاب و توبیخ قرآن نیز قرار گرفته‌اند. این آیات، نشان‌دهنده‌ی تاثیرگذاری رفتار و کردار همسران رسول خدا (ص) در بافت اجتماعی صدر اسلام و تحولات تاریخی آن دوران است. حال با تدبیر در چنین آیات - که به تبیین احکام و اوصاف همسران رسول خدا (ص) می‌پردازد - می‌توان به برخی احوال و ویژگی‌های آنان پی‌برد و پاسخ بعضی از سؤالات دیرینه را در این باره دریافت. شناخت موقعیت اجتماعی و رفتاری این زنان و راهبردهای رسول الله (ص) در این ازدواج‌ها، با بهره‌گیری از قرآن کریم، از اهداف این پژوهش است تا از این رهگذر بتوان به فلسفه‌ی تعدد زوجات آن حضرت و معنای برخی تعبیرها درباره‌ی این زبان رسید؛ لذا در گام نخست شایسته است مطالعه‌ای کوتاه و گذرا از احوال همسران رسول خدا (ص) صورت گیرد؛ سپس دلایل تعدد این همسران از منظر شرایط

اجتماعی و تاریخی آن دوران با رویکرد شناخت تأثیرگذاری آنها، مورد مذاقه قرار گیرد تا از این رهگذر، پاسخ‌هایی مناسب برای پرسش‌های ذیل حاصل آید:

۱. موقعیت اجتماعی و رفتاری هر یک از همسران پیامبر (ص) چگونه بوده است و قرآن چه تصویری از آنان، در این جهت ارائه می‌نماید؟
۲. فلسفه ازدواج‌های متعدد پیامبر (ص) با توجه به شرایط اجتماعی و بافت تاریخی صدر اسلام و تأثیر زنان ایشان در آن زمان و پس از آن، چه بوده است؟
۳. مفهوم و کارکرد تاریخی تعبیر «ام‌المؤمنین» برای همسران پیامبر (ص) که مورد تأکید قرآن کریم است، چیست؟

۳. پیشینه تحقیق

تا به حال کتاب‌های زیادی در میان اهل سنت و نیز شیعه، در موضوع همسران پیامبر اکرم (ص) تالیف شده است. از آن جمله می‌توان به کتاب *نساء النبی* (عائشه، ۱۹۷۹م)، کتاب *شبهات و باطیل حول تعدد زوجات رسول (ص)* (الصابونی، ۱۹۸۰م)، کتاب *منتخب من کتاب أزواج النبی*، نوشته زبیر بن بکار (ضیاء العمری، ۱۹۸۱م)، کتاب *مع المفسرین و المستشرقین فی ازواج النبی* (عواض الألمعی، ۱۹۸۳م) و کتاب *لماذا عدد النبی زوجاته* (الحوافی، ۱۹۹۲م)، همچنین در میان مقالات فارسی زبان به مواردی چون: «بررسی نظر خانم راث رود در مورد حجاب به عنوان یک وظیفه اخلاقی همسران پیامبر (ص)» (جلالی کندری، ۱۳۹۴ش) و «نقد دیدگاه مستشرقان درباره تعدد همسران پیامبر از منظر قرآن» (محمدی و صارمی، ۱۳۹۵ش) اشاره کرد. اکثر این آثار با رویکرد بیوگرافی همسران پیامبر (ص) و بیان فضائل آن‌ها نگارش شده است. البته در بعضی موارد هم این نوشته‌ها در صدد پاسخگویی به شبهات مستشرقان در باره فلسفه ازدواج‌های رسول خدا (ص) برآمده‌اند. این آثار از رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)، تبیین نقش آن‌ها در تحولات مهم تاریخی صدر اسلام از منظر سیاسی و مفهوم و کارکرد اجتماعی عبارت «ام‌المؤمنین» در بافت اجتماعی اعصار پیشین غفلت کرده‌اند.

۴. رفتارهای اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

تاریخ، بیش و کم نشانگر شخصیت اخلاقی، اجتماعی و احیاناً سیاسی همسران پیامبر (ص) بوده است. پیش از پرداختن به موضوع اصلی این مقاله جا دارد مروری کوتاه بر احوال و شخصیت همسران رسول خدا (ص)، علل اجتماعی اختیار زنان متعدد توسط رسول خدا (ص) و رفتار اجتماعی همسران ایشان داشته باشیم. گرچه این کوتاه‌سخن، ظرفیت بیان مفصل ابعاد شخصیت این زنان را

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

ندارد اما بهره گیری از منابع تاریخی و توجه به بافت اجتماعی صدر اسلام ما را در شناخت شخصیت و رفتار اجتماعی همسران پیامبر (ص) یاری خواهد نمود.

طبق گزارش های تاریخی زنانی که طی حیات پیامبر (ص) به کابین ایشان در آمده اند؛ ۱۳ نفر بوده اند^۴ که اسامی ایشان از این قرار است: خدیجه بنت خویلد (۶۱۹-۵۹۵م)، سوده بنت زمعه (۶۳۲-۶۱۹م)، عایشه بنت ابی بکر (۶۳۲-۶۲۳م)، حفصه بنت عمر (۶۳۲-۶۲۳م)، زینب بنت خزیمه (۶۳۲-۶۲۵م)، ام سلمه بنت ابی امیه (۶۳۲-۶۲۵م)، زینب بنت جحش (۶۳۲-۶۲۷م)، جویریة بنت حارث (۶۳۲-۶۲۸م)، حبیبه بنت ابی سفیان (۶۳۲-۶۲۸م)، ریحانه بنت زید (۶۳۱-۶۲۹م)، صفیه بنت حی (۶۳۲-۶۲۹م)، میمونہ بنت حارث (۶۳۲-۶۲۹م)، ماریه بنت شمعون (۶۳۲-۶۳۰م). ذیلاً نگاهی گذرا به هویت و زندگی هر یک و چگونگی ازدواجشان با پیغمبر خدا می افکنیم:

۴-۱. خدیجه بنت خویلد

نخستین زن پیامبر اکرم (ص) خدیجه بوده است. ایشان به مدت ۲۵ سال تنها با او به عنوان همسر زندگی کرد. این دوران البته سالهای جوانی پیامبر اکرم (ص) بوده است و این خود توجیه کننده الهی بودن ازدواج های متعدد پیامبر (ص) پس از خدیجه نیز می باشد.^۵ کتب فریقین همگی از خدیجه به نیکی یاد و از او حتی یک گزارش منفی ذکر نکرده اند: طبق نقل تاریخ او از نظر شخصیت فردی، بانویی خردمند، آگاه و سرشار از عقل و تدبیر بوده است و در عصر جاهلیت که بی خردی و بی دانشی در شبه جزیره فراگیر بود، او از کمال، ادب، آگاهی و ایمان برخوردار بوده است. همراهی وی با پیامبر (ص) در دوران پیش از بعثت و پس از آن و کسب عنوان اولین بانوی اسلام آورده، نشانگر کرامت و والایی شخصیت او صرف نظر از همسری وی با پیامبر (ص) است. از بُعد همسری نیز قابل ذکر است که با وجود او رسول خدا (ص) هرگز نیاز به همسری دیگر نیافتند و او در سال های اولیه اسلام، وظایف همسری و مادری را با تقدیم فرزندی چون صدیقه طاهره به انجام رسانید و هم در راه آرمان های الهی، رسول خدا (ص) را از هیچ کوشش و ایثاری دریغ نکرد تا جایی

۴. قرآن کریم از ایشان یا برخی از آنها با تعبیراتی همچون: «نساء النبی»، «ازواجه» یا «امهاتهم» یاد کرده است.

۵. بر پایه ی گزارش های تاریخی تمام ازدواج های پیامبر اکرم (ص) جز دو مورد (خدیجه و سوده) پس از هجرت به مدینه و حداث سال های ۶۲۲ تا ۶۳۲ میلادی یعنی در ده سال آخر حیات پیامبر (ص) در مدینه _ یعنی دوران حکومت داری و اشتغال فراوان پیامبر (ص) در امور مسلمین _ بوده است؛ بنابراین گزارش ها، پیامبر (ص) در دوران مکه پس از خدیجه (س) و در همان سال فوت او با سوده در سال ۶۱۹ میلادی یعنی سه سال قبل از هجرت به مدینه، ازدواج کرد و او تا آخر حیات پیامبر (ص) با ایشان زیسته است و تمام ازدواج های پیامبر (ص)، حداث سال های ۶۲۳ میلادی یعنی سال هجرت پیامبر اکرم (ص) به مدینه و سال های پس از آن بوده است که در گزارش ابتدای این بخش، آغاز و انجام آن ها ذکر گردید.

که مورخان نقل می‌کنند خدیجه تمام ثروت خود را در راه اهداف مقدس پیامبر (ص) خرج کرد. سرانجام حضرت خدیجه (س) پس از سپری کردن رنج‌های محاصره شعب ابی‌طالب و هزینه کردن باقی‌مانده اموال خود، دو ماه پس از رهایی از حصر از دنیا رفت. برخی از مفسران آیه هشت سوره الضحی را ناظر به حمایت‌های مالی خدیجه از رسول خدا (ص) می‌دانند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ۱۰/ص ۲۸۸). رفتار اجتماعی ایشان در راستای حمایت بدون قید و شرط از رسول خدا (ص) در تمامی مراحل دعوت ایشان بوده است. به صورتی که با حضور خود در شرایط سخت محاصره در شعب ابی‌طالب هم از جهت روانی، اجتماعی و حتی اقتصادی به یاری و مساعدت مسلمانان پرداختند. طبق اخبار تاریخی حکیم بن حزام (برادر زاده حضرت خدیجه (س)) با درخواست حضرت خدیجه (س) از راه‌های مختلف اقدام به ارسال آذوقه و غذا برای اهالی شعب می‌کرده است (ابن هشام، بی‌تا، ۱/صص ۳۵۳-۳۵۴).

۲-۴. سوده بنت زمعه

دومین زنی که به همسری پیامبر اکرم (ص) درآمد، سوده بنت زمعه است که بانویی بیوه بود (هیکل، بی‌تا، ص ۲۱۲). طبق گزارش‌های تاریخی وی در همان سال فوت حضرت خدیجه - یعنی ۶۱۹ م - همسر پیامبر (ص) گردید. در روایات مختلف گفته شده که ازدواج پیامبر (ص) با سوده چند ماه قبل از هجرت صورت گرفته است (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱۱/ص ۴۰۷). از او که در جریان هجرت به مدینه همراه فاطمه و ام‌کلثوم دختران رسول خدا بود (همان، ۱/ص ۴۱۴)، به‌عنوان زنی روزه‌دار و شب‌زنده‌دار (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ۷/ص ۱۴۴) و عابد و با تقوا و زاهد یاد کرده‌اند. (همان، ۸/ص ۷۰) در سال وفات او اختلاف است؛ برخی آن را به سال ۲۳ و اواخر خلافت عمر و برخی دیگر آن را در خلافت عثمان در سن ۸۰ سالگی دانسته‌اند (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱/صص ۱۱ و ۳۳ و ۳۴). از رفتارهای اجتماعی سوده می‌توان به تبعیت از رسول خدا در هجرت از مکه به مدینه (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱/ص ۴۱۴)، حضور در فتح خیبر (ابن‌سعد، ۱۴۰۵ق، ۸/صص ۵۵-۵۶) نقل روایات و احادیثی از رسول خدا بعد از فوت ایشان اشاره کرد. به صورتی که بخاری، ابو داود، نسائی در آثار خود احادیثی از ایشان نقل کرده‌اند.

۳-۴. عایشه بنت ابی‌بکر

او سومین همسر پیامبر اکرم (ص) است که در سال چهارم یا پنجم بعثت در مکه به دنیا آمده (عسکری، ۱۳۷۷ش، ۱/ص ۴۵؛ ابن‌حجر، ۱۴۱۵ق، ۸/ص ۲۳۱) و پس از وفات خدیجه کبری و سوده به همسری پیامبر اکرم (ص) درآمده است. مورخان درباره سن او به هنگام ازدواج، اختلاف دارند تا جایی که برخی عمر او را هنگام ازدواج ۱۹ سال دانسته‌اند. عایشه در شب سه‌شنبه دهم ماه

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

شوال ۵۷ یا ۵۹ در مدینه وفات نمود. عایشه از نظر اخلاقی، زنی بلندپرواز، جاه‌طلب و تندخو بوده است. در بسیاری از روایات ذکر شده، او غیرت شدیدی بر رسول خدا داشت و حسادتش به حدی بود که حاضر نبود جز خود دیگری هم در دل شوهرش جای داشته باشد. او همچنین تعصب خاصی بر خاندان و افراد قبیله‌ی خویش داشت و اگر منافع خاندانش به خطر می‌افتاد، جایگاه و مقام خود را فراموش می‌کرد. (عسکری، ۱۳۷۷ ش، ۱/ صص ۴۵ و ۴۷). از رفتارهای اجتماعی عایشه می‌توان به حضور در جنگ بنی المصطلق و نزول آیه‌ی اِفْک (ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، صص ۲۹۷-۳۰۲؛ بخاری، ۱۴۰۷ق، ۵/ صص ۲۲۳-۲۲۷) تلاش و سعی برای تحت‌تاثیر قراردادن رفتار رسول خدا و حرام کردن طیبات بر خود طبق آیات سوره تحریم (همان، ۴۴/ ص ۷). نقش آفرینی در راه اندازی جنگ جمل اشاره کرد. همچنین ایشان اقدام به نقل گسترده احادیث رسول خدا نموده است به صورتی که در منابع روایی حدود ۲۲۱۰ حدیث از طریق عایشه نقل شده است (المقریزی، ۱۴۲۰، ۶/ ص ۴۳).

۴-۴. حفصه بنت عمر

حفصه چهارمین همسر رسول خدا (ص) و یکی از پنج همسر قریشی آن حضرت محسوب می‌شود. او که به همراه همسر پیشینش از اولین مسلمانان و مهاجران به حبشه بود، پس از مرگ شوهرش، در مدینه به افتخار همسری رسول خدا (ص) نائل شد. حفصه پنج سال پیش از بعثت رسول خدا (ص) و به هنگامی که قریش، خانه کعبه را بازسازی می‌کردند، در مکه متولد شد (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۶۵). او از جمله اولین ایمان‌آوردگان به اسلام به شمار می‌آید. بعد از پایان یافتن عده‌اش، عمر بن خطاب برای ازدواج، او را به پیامبر (ص) پیشنهاد کرد. ایشان پذیرفتند و او را در سال سوم هجرت به عقد خویش درآوردند و او به عنوان چهارمین زن، بعد از عایشه به خانه‌ی رسول خدا (ص) راه یافت. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ۱/ ص ۴۵) اخبار مربوط به اسباب نزول پاره‌ای از آیات و روایات متعددی از سوی شیعه و سنی در مورد منش و رفتار حفصه با پیامبر (ص) روایت شده که در مجموع چهره مثبتی را از او ارائه نمی‌دهد و بیشتر نمایانگر بی‌توجهی او به شأن والا و مقام ارجمند پیامبر (ص) حرمت‌شکنی او نسبت به ساحت مقدس نبوی (ص) است (ذهبی، ۱۴۱۴ق، ۲/ ۲۲۹). از جمله اینکه در جریان نفقه‌خواستن زنان پیامبر (ص)، سخنانی از سوی آنان بیان شد که آزرده‌گی خاطر رسول خدا (ص) را موجب گردید. حفصه به رسول خدا (ص) گفت: «اگر ما را طلاق می‌دادی در قوم خود هم کفوی برای خود می‌جستیم.» (تمیمی مغربی، ۱۳۸۵ق، ۲/ ص ۲۶۷) سخنان

حفصه پیامبر خدا (ص) را بسیار ناراحت کرد؛ به طوری که ایشان مدتی از زنان شان کناره گرفتند و وحی قطع شد.^۶

از رفتارهای اجتماعی وی می توان هجرت به مدینه به تبعیت از رسول خدا (ابن سعد، ۱۴۰۵ق، ۸/ ص ۸۱). همدستی وی با عایشه در آزار رسول خدا (ص) (بخاری، ۱۴۰۷ق، ۴/ ص ۱۸۶۸، ح ۴۶۳۰)، یادگیری کتابت از زنی به نام شفا به دستور پیامبر اکرم (ص) (ابن سعد، ۱۴۰۵ق، ۸/ ص ۸۴؛ بلاذری، ۱۴۰۷ق، ۱/ ص ۶۶۱) و جمع آوری صفحاتی از قرآن در زمان ابوبکر اشاره کرد (بخاری، ۱۴۰۷ق، ۵/ ص ۲۱۰).

۴-۵. زینب بنت خزیمه

زینب دختر خزیمه یکی از همسران رسول خداست که پس از شهادت شوهرش، رسول خدا (ص) از او خواستگاری کرد و او نیز پذیرفت و اختیار کار خویش را به آن حضرت سپرد (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ۳/ ص ۲۰۶) پس پیامبر (ص) گواهی را فرا خواندند و او را با مهریه دوازده و نیم اوقیه و به نقلی چهارصد درهم به همسری خود در آورد (ابن هشام، بی تا، ۴/ ص ۱۰۶۱). این ازدواج بیست روز پس از ازدواج رسول خدا (ص) با حفصه بنت عمر بن خطاب در ماه رمضان سال سوم هجری در سی و یکمین ماه هجرت صورت گرفت؛ اما ابن عبد البر اندلسی بر این باور است که ازدواج رسول خدا (ص) با زینب بنت خزیمه در تاریخی غیر از این صورت گرفته است. (ذهبی، ۱۴۱۴ق، ۲/ ص ۱۴۱) او وقوع این ازدواج را هفت سال بعد از وفات خدیجه (س) می داند (بیهقی، بی تا، ۳/ ص ۱۵۹). وی را به خاطر عطوفت و مهربانی که با مساکین و فقرا داشت، ام المساکین (مادر بیچارگان) لقب دادند. او در سال چهارم هجری وفات یافت. (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۹۱) وی پنجمین همسر از همسران پیامبر اکرم (ص) به لحاظ ترتیب زمانی و از جمله پنج زن قریشی ایشان محسوب می شود.

۴-۶. ام سلمه بنت ابی امیه

ام سلمه یکی دیگر از همسران رسول خدا (ص) است که بعد از شهادت همسر اولش در حالی که بیست و پنج سال داشت، به همسری پیامبر (ص) درآمد. گفته اند که مرثه بن کعب، جد مشترک

۶ در زمان وفات حفصه اختلاف است، بعضی از مورخان زمان آن را در زمان خلافت عثمان دانسته اند (ابن قتیبه، ۱۹۹۲م، ص ۱۳۵) و عده ای دیگر مرگ او را همزمان با صلح امام حسن (ع) و معاویه در سال ۴۱ هجری بیان کرده اند (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ۴/ ص ۱۸۱۲) اما بیشتر علما و مورخین بر این عقیده اند که وی در سال ۴۵ هجری در زمان حکومت معاویه، در سن ۶۰ سالگی در مدینه از دنیا رفت. (مسعودی، بی تا، ص ۲۶۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ص ۴۲۷؛ ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۶۸)

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

پیامبر (ص) و ام سلمه می‌باشد. (ابن حزم، ۱۴۱۸ق، ص ۱۴۱) وی در دوران حضور خود در کنار حضرت رسول (ص) همواره حامی وی بود و در رویدادهای مختلف و رخدادها در کنار ایشان حضور داشت. ام سلمه به سبب پختگی، تیزهوشی و درایتش، محل تصمیم‌گیری برخی امور بود و به دلیل همین، برخی دیگر از همسران رسول خدا (ص) نسبت به وی حسادت می‌کردند. وی نقش‌هایی در سبب نزول برخی از آیات داشته و راوی روایت‌های فراوان به‌ویژه درباره رویدادهای تاریخی و نیز فضیلت‌های اهل بیت (ع) است. (طبرانی، ۱۴۱۴ق، ۳/صص ۵۲ و ۵۳؛ صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۵۵۹؛ ابن اثیر، ۱۴۱۴ق، ۲/ص ۱۲) از رفتارهای اجتماعی ایشان می‌توان به حضور و شرکت در غزواتی چون خیبر خندق، فتح مکه و حنین (واقعی، ۱۴۰۹ق، ۲/ص ۴۶۷)، حضور مداوم بر سر مزار شهیدان احد (همان، ۱/ص ۳۱۴)، شرکت در تشییع جنازه حضرت زهرا (س) (طبری، ۱۳۸۷ق، ۱/ص ۳۹)، دعوت مردم به حمایت از امیرمومنان در قضیه خونخواهی عثمان و راه اندازی جنگ جمل (یعقوبی، بی تا، ۲/ص ۷۸) اشاره کرد. وی سرانجام در سال ۶۲ ق درگذشت (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ۳/ص ۲۱۱).

۴-۷. زینب بنت جحش

نام نخست زینب، برّه بود و پیامبر اکرم (ص) بعد از ازدواج با ایشان، نام او را به زینب تغییر داد. (طبری، ۱۳۸۷ق، ۲/ص ۱۶۱) از تاریخ دقیق تولد زینب اطلاعی در دست نیست لکن ابن‌سعد خبری نقل کرده که بنا بر آن، زینب هنگام ازدواج با پیامبر (ص) ۳۵ ساله بوده است. در صورت صحت این خبر، احتمالاً او در حدود ۲۹ یا ۳۰ قبل از هجرت به دنیا آمده است. پس از مرگ زینب، هیچ درهم و دیناری از او برجا نماند؛ زیرا همه را در زندگی خود به مستمندان بخشیده بود (ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ۸/۱۱۰). پیامبر اکرم (ص) از این خوی شایسته همسر خویش باکنایه‌ای لطیف یاد می‌کرد و به همسران دیگر خود می‌فرمود که شتابان‌ترین شما در پیوستن به من پس از مرگ، همان است که دستش از همه بخشنده‌تر است. شتاب زینب در بخشش اموال چنان بود که در چند ساعت، تمام دوازده هزار درهم مستمری سالیانه خود را به دست خدمتکار خویش به خانه یتیمان و بیوه‌زنان و مستمندان فرستاد (ابن‌سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ص ۱۱۰). منش والای زینب چنان بود که عایشه از او با عنوان بانویی یاد کرده که در دین‌باوری، پرهیزکاری، راست‌گویی، صدقه‌دادن و رعایت پیوند خویشاوندی کسی از او برتر نبوده و به یتیمان و زنان بیوه توجه خاص داشته است (ابن‌حجر، ۱۴۱۵ق، ۷/ص ۶۷۱). همچنین در خبری عایشه، زینب را پس از خود محبوب‌ترین همسران پیامبر (ص) نزد آن حضرت یاد کرده است؛ زینب از راویان حدیث نبوی بوده و چند حدیث از او روایت شده است (ابن‌سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ص ۱۱۴). که دو حدیث آن را مسلم و بخاری به اتفاق ذکر کرده‌اند (ذهبی، بی تا، ۲/ص ۲۱۸).

۸-۴. جویریة بنت حارث

جویریة دختر حارث بن ضرار خزاعی، دو سال قبل از بعثت پیامبر (ص) و پانزده سال قبل از هجرت به دنیا آمد؛ و عالمه محدثه و از راویان حدیث شیعه بوده است؛ و در سال ۵۶، در زمان خلافت معاویه در مدینه درگذشت. رسول خدا (ص) بعد از ازدواج با زینب بنت جحش، (ابن اسحاق، ۱۴۱۳ق، ص ۲۶۳) در سال ششم هجری با جویریة بنت حارث، ازدواج کردند. جویریة در ابتدا، همسر مسافع بن صفوان (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۹۵) بود که در غزوه مُرَیْسِیع کشته شد، وی از مردم طائفه بنی مصطلق بود که در این جنگ، به اسارت سپاه اسلام درآمده بودند؛ رسول خدا (ص) او را آزاد کرده، سپس با او ازدواج کردند. نام اصلی جویریة بنت حارث، برّه بود که پیامبر اکرم (ص) بعد از ازدواج با او، به سبب ناخوشایند داشتن این نام، آن را به جویریة (مصغر جاریه) تغییر دادند. (واقدی، ۱۴۰۹ق، ۱/ ص ۴۱۲؛ ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ صص ۱۱۷ و ۱۱۹). جویریة هنگام ازدواج با پیامبر اکرم (ص) بیست‌ساله بود (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۱۲۰) تاریخ تولد او دو سال قبل از بعثت پیامبر (ص) (پانزده سال قبل از هجرت) بوده است. نام جویریة در سلسله سند برخی روایات آمده است (نک: بخاری، ۱۴۰۷ق، ۲/ ص ۲۴۸؛ عسقلانی، ۱۴۲۰ق، ۷/ صص ۵۶۶ و ۵۶۷) از جمله راویان او، عبد الله بن عباس (متوفی ۷۰ق) و مجاهد بن جبر مکی (متوفی ۱۰۴ق) بوده‌اند (مزی، ۱۴۲۲ق، ۳۵/ ص ۱۴۶). در برخی اخبار در سبب نزول آیه ۵۱ سوره احزاب، که پیامبر را در طلاق همسرانش مخیر کرده، جویریة یکی از آن همسران پیامبر (ص) ذکر شده که پس از نزول این آیه، پیامبر (ص) از آنان کناره‌گیری نمود. ایشان پنج سال یا حدود شش سال با رسول خدا (ص) زندگی کردند (شافعی حلبی، ۱۳۹۳ق، ۱/ ص ۴۷۵) سرانجام در ربیع اول سال پنجاه‌وشش هجری (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱/ ص ۴۴۲) و به نقلی پنجاه هجری (عسقلانی، ۱۴۲۰ق، ۸/ ص ۷۴) در مدینه وفات کرد.

۹-۴. ام حبیبه بنت ابوسفیان

تاریخ ولادت وی را ۱۷ سال پیش از بعثت یاد کرده‌اند (عسقلانی، ۱۴۲۰ق، ۴/ ص ۳۰۵) که البته این تاریخ با روایاتی که سن او را در سال ۷.ه.ق، سی و اندی سال دانسته است، توافق دارد (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۷۰) وی نخست، همسر عبیدالله بن جحش اسدی بود (ابن هشام، بی تا، ۱/ ص ۲۳۸) و از وی صاحب دختری شد که او را حبیبه نامیدند و کنیه ام حبیبه نیز از همین جا نشأت گرفت (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۲۶۸). او از نخستین بانوانی بود که هنگام هجرت مسلمانان به

۷ به معنای حلقه در بینی، و درباره زن، کنایه از زن زیبایی است که همسر خود را در بند خود می‌آورد.

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

حبشه، همراه همسر خود رهسپار آن دیار شد (طبری، ۱۳۸۷ق، ۳/ص ۱۶۸). پس از درگذشت عبیدالله در حبشه، پیامبر (ص) در سال ۶ یا ۷ق، عمرو بن امیه ضمری را نزد نجاشی فرستاد و به او وکالت داد تا ام حبیبه را به همسری آن حضرت درآورد و همراه دیگر مسلمانان به مدینه بیاورد (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ص ۷۰). نجاشی نیز ام حبیبه را همراه با دیگر مهاجران یا اندکی زودتر از آنان، با هدایایی روانه مدینه کرد (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱/ص ۴۳۹). ام حبیبه، احادیثی از پیامبر (ص) نقل کرده است (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ۴۲/صص ۳۲۹ و ۳۲۵ و ۴۲۵) که برادران وی، معاویه و عنبسه و نیز کسانی چون انس بن مالک، ابوبکر بن سعید ثقفی، ابوجراح قرشی و دیگرانی، راوی آن احادیث از اویند (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱/ص ۴۴۷). وی در ۴۴ق در ۷۴ سالگی درگذشت (همان، ص ۴۴۰). برخی در کنار گورستان باب الصغیر مزاری را به وی منسوب دانسته‌اند (ابن بطوطه، بی تا، ص ۵۹)؛ اما چنانکه در برخی روایات معتبر آمده، وی در مدینه درگذشت و همان‌جا نیز مدفون شد (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ص ۷۱).

۴-۱۰. ماریه بنت شمعون

ماریه دختر شمعون معروف به ماریه قبطیه، از همسران پیامبر (ص) که ابراهیم از او زاده شد. درباره نحوه‌ی ازدواج او با پیامبر (ص) گفته‌اند که مقوقس، حاکم مصر و اسکندریه در پاسخ به نامه پیامبر (ص)، او را به همراه هدایایی برای ایشان فرستاد. در میان همسران پیامبر (ص)، غیر از حضرت خدیجه، ماریه تنها زنی بود که از پیامبر (ص) صاحب فرزند شد. شایستگی‌های ماریه و توجه پیامبر (ص) به او، حسادت برخی از زنان پیامبر (ص)، به خصوص عایشه را برانگیخت. ماریه، زنی پاک (طبری، ۱۳۸۷ق، ۳/ص ۲۲)، دین‌دار و از زنان صالح، نیکوکار، شایسته و مورد توجه و علاقه پیامبر (ص) بود (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ۷/ص ۷۴) و مورخان و سیره‌نگاران او را به حسن دینش ستوده‌اند (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۱/ص ۱۰۷). روزی حفصه در روز مخصوص خود نزد پیامبر (ص) رفت و از ایشان اجازه خواست جهت کاری نزد پدرش برود. حضرت به او اجازه داد. پس از رفتن حفصه، آن حضرت ماریه را به نزد خود طلبیدند. وقتی حفصه پیامبر (ص) را با ماریه دید ناراحت شد و با پیامبر درشتی کرد. رسول خدا (ص) برای رضایت او، ماریه را بر خود حرام کرد (ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ص ۸۸۲). در این هنگام آیات اول سوره تحریم نازل شد: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ...»: «ای پیامبر! چرا برای خشنودی همسرانت، آنچه را خدا برای تو حلال کرده، حرام می‌کنی؟ و خداوند آمرزنده و مهربان است». ماریه، پنج سال بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) در محرم سال ۱۶ هجری درگذشت و در بقیع دفن شد (طبری، ۱۳۸۷ق، ۱۱/ص ۶۱۸).

۱۱-۴. ریحانه بنت زید

ریحانه، دختر زید بن عمرو بن خنانه که از قبیله بنی نضیر و زنی یهودی بود، در یکی از جنگ‌ها به اسارت گرفته شد. او در سال ششم هجری مسلمان شد. به دنبال آن پیامبر (ص) او را آزاد و با او ازدواج کرد. پیامبر ادب و بیان او را می‌پسندید و او هر درخواستی که از پیامبر (ص) می‌کرد، ایشان اجابت می‌فرمود. ریحانه تا هنگام مرگ نزد پیامبر (ص) بود و هنگامی که پیامبر از حجّه‌الوداع بازمی‌گشت، در مدینه درگذشت و در بقیع مدفون شد (عسقلانی، ۱۴۲۰ ق، ۸ / ص ۱۴۶).

۱۲-۴. صفیه بنت حی بن اخطب

صفیه دختر حی بن اخطب از تیره یهودیان بنی نضیر، در مدینه به دنیا آمد. او پیش از اسلام آوردنش، دو بار ازدواج کرده بود و در جنگ خیبر پس از کشته شدن همسرش، به اسارت مسلمانان درآمد. به دنبال آن پیامبر (ص) صفیه را به دین اسلام دعوت کرد؛ او پذیرفت، سپس او را آزاد کرد و به همسری برگزید. ابن حجر بر اساس روایتی وی را در هنگام ازدواج با پیامبر (ص) هفده‌ساله می‌داند. پیامبر (ص) در مدینه، صفیه را در خانه حارثه بن نعمان منزل داد. در تاریخ از او به عنوان زنی جمیله، فاضله، عاقله و حلیمه یاد شده است. بنا بر مشهور صفیه در سال ۵۰ ق در مدینه درگذشت. درگذشت او در سال ۵۲ ق نیز گفته شده است. سعید بن عاص بر او نماز خواند و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد. برخی او را از آخرین همسران پیامبر (ص) دانسته‌اند که درگذشته است.

۱۳-۴. میمونه بنت حارث

میمونه دختر حارث بن حزن بن بجیر هلالی از همسران عرب غیر قریشی و آخرین همسری بود که رسول خدا (ص) او را به عقد خویش درآوردند. یکی از خواهران او به نام ام‌الفضل، همسر عباس عموی پیامبر (ص) (طبری، ۱۳۸۷ ق، ۱۱ / ص ۱۲۳) و خواهر دیگر او، مادر خالد بن ولید است. همچنین ام‌المؤمنین زینب بنت خزیمه (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ ق، ۴ / ص ۹۰۸) و نیز اسماء بنت عمیس، همسر جعفر بن ابی‌طالب و سلامه (سلمی) بنت عمیس، همسر حمزه بن عبدالمطلب خواهران مادری او هستند (مسعودی، ۱۴۰۹ ق، ۲ / ص ۳۰۰). بر این اساس، او خاله خالد بن ولید و ابن عباس است. در سال ۷ ق هنگامی که پیامبر (ص) به همراه سایر مسلمانان برای انجام عمره القضا راهی مکه شدند (طبری، ۱۳۸۷ ق، ۳ / ص ۲۵، میمونه از بزرگی و هیبت مسلمانان در شگفت شد و به رسول خدا (ص) علاقه پیدا کرد (عایشه، بی تا، صص ۲۳۱ و ۲۳۲)، او این موضوع را با خواهرش، ام‌الفضل، همسر عباس بن عبدالمطلب در میان گذاشت و عباس نیز این مسئله را به اطلاع پیامبر (ص) رساند. پیامبر (ص)، جعفر بن ابی‌طالب را جهت خواستگاری به سوی او فرستاد (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ۱ / ص ۴۴۶).

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

نقل شده هنگامی که خبر خواستگاری رسول خدا (ص) به او رسید، سوار بر شترش بود. در این هنگام از سر شادمانی فریاد برآورد: «شتر و کسی که سوار آن است، از آن خدا و رسولش باد!» (ابن هشام، بی تا، ۲/ ص ۴۴۶). از این رو آیه ۵۰ سوره احزاب در مورد او نازل شد: «... وَامْرَأَةٌ مُؤْمِنَةٌ إِنَّ وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ...»^۸ (احزاب، ۵۰). در سال وفات میمونه اختلاف است. بنا بر نقل طبری و ابن سعد او در سال ۶۱ق در سن ۸۰ یا ۸۱ سالگی از دنیا رفت و بر این اساس، آخرین همسر پیامبر (ص) بود که رحلت کرد (طبری، ۱۳۸۷ق، ۱۱/ ص ۶۱۱) ولی بنا بر قولی دیگر، میمونه در سال ۵۱ق پس از بازگشت از سفر حج، در منطقه سرف از دنیا رفت (عسکری، ۱۳۷۷ش، ۱/ ص ۶۲).

۵. عوامل تاریخی ازدواج‌های پیامبر (ص)

بر پایه گزارش‌های سیره، پیامبر اکرم (ص) در سن ۲۵ سالگی با حضرت خدیجه (س) ازدواج کرد (یعقوبی، بی تا، ۲/ ص ۲۰)؛ و تا سه سال پس از رحلت آن بانوی بزرگوار همسر دیگری اختیار نکرد (الحوفی، ۱۹۹۲م، ص ۵۳). اولین همسرگزینی بعدی پیامبر (ص) پس از همسر اصلی ایشان که مصادف با ۵۳ سالگی حیات پیامبر (ص) است، ازدواج با سوده زنی ۵۰ ساله، شوهرمرده و بدون سرپرست است که تا سه سال، تنها همسر پیامبر (ص) بود؛ بنابراین تمام ازدواج‌های پیامبر (ص) که طبق نقل تاریخ با ۱۱ نفر بوده،^۹ در هفت سال آخر عمر ایشان رخ داده است که البته تعدادی از آن‌ها به دلیل کهولت سن در زمان حیات پیامبر (ص) فوت کرده‌اند. این زمان، دوران اشتغال شدید پیامبر (ص) به مسائل مسلمانان، وقوع جنگ‌های متعدد، تربیت انسان‌های نو اسلام آورده و به‌طور طبیعی دوران افول قوای جسمانی پیامبر (ص) است. همچنین مذاقه در مورد این همسران، نشانگر احتیاج شدید برخی از ایشان (نظیر سوده، زینب، ام سلمه و ماریه) به حمایت شخصیتی چنان پیامبر (ص) است.

۸ «و زن مؤمنی اگر خود را به پیامبر (ص) بخشید...»

۹ در آثار افرادی چون بلاذری و ابن سعد، حضرت خدیجه (س) به عنوان اولین مسلمان معرفی شده است (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ۱/ ص ۴۷۱؛ ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۱۸).

۱۰ بعضی از مورخان همچون طبری سن حضرت خدیجه در زمان ازدواج با رسول الله (ص) را چهل سال می‌دانند (طبری، ۱۳۸۷ق، ۲/ ص ۲۸۰) در مقابل افرادی چون ابن کثیر (۱۴۰۷ق، ۲/ ص ۲۹۴) و بلاذری (۱۴۱۷ق، ۱/ ص ۹۸) و برخی از محققان معاصر شیعه همچون علامه جعفر مرتضی (عاملی، ۱۴۲۶ق، ۲/ ص ۱۱۴) سن ایشان را ۲۵ سال ذکر کرده‌اند.

۱۱ مورخان در تعداد زنانی که با پیامبر (ص) ازدواج کرده‌اند اختلاف نظر دارند؛ ابن هشام تعداد آن‌ها را سیزده نفر، مسعودی و ذهبی: پانزده و حاکم و ابن سعد: هجده نفر می‌دانند (ابن هشام، بی تا، ۴/ ص ۲۹۹۳؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق، ۳/ ص ۲۳؛ ذهبی ۱۴۱۴ق، ۲/ ص ۵۹۲؛ حاکم، ۱۴۱۱ق، ۴/ ص ۴؛ ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ ص ۵۲).

نکته قابل ملاحظه در برخی دیگر از ازدواج‌های پیامبر (ص) جنبه سیاسی آن است؛ چه اینکه پیامبر (ص) با این ازدواج‌ها توانست روابط خصمانه برخی از قبایل را با ظرافتی خاص و با کمترین خونریزی به صلح و سازش مبدل سازد (ابن اثیر، ۱۴۱۴ق، ۲/ص ۵۷۸) و شخصیت‌هایی بانفوذ را به اسلام دلگرم کند و طوایفی از قریش و جز آن را به خود نزدیک نماید و قبایلی از یهود و سرانی از دیگر قبایل را با خود متحد سازد (الصابونی، ۱۹۸۰م، ص ۲۶). همچنین قابل ذکر است که پیامبر (ص) در این هفت سال که در شهر مدینه حکومتی بس قدرتمند را تشکیل داده بود و بزرگان انصار و ساکنان اصلی آن شهر مشتاق تزویج برترین دختران خود با پیامبر (ص) بودند، هیچ ازدواجی از میان ایشان رخ نداد؛ چه اینکه در این شرایط آن دلایل سیاسی اجتماعی پیش برنده اسلام که با ازدواج پیامبر (ص) تأمین می‌گردید، وجود نداشت. کوتاه‌سخن در این بخش این است که در ازدواج‌های پیامبر (ص) عنصر انسان‌دوستی، ایثار، پیش بردن اهداف اسلام در خصوصی‌ترین بخش زندگی پیامبر (ص) به وضوح قابل مشاهده است (الحوفی، ۱۹۹۲م، ص ۵۱).

علاوه بر آنچه گذشت، مبارزه با برخی از سنت‌های جاهلی چون ممنوعیت ازدواج با همسر فرزندخوانده، سبب ازدواج پیامبر (ص) قلمداد شده است؛ چه اینکه آن‌ها فرزندخوانده را فرزند به حساب آورده و ازدواج با همسر او را جایز نمی‌شمردند؛ براین پایه علت ازدواج رسول اکرم (ص) با زینب بنت جحش، بعد از طلاق دادنش توسط زید بن حارثه، فرزندخوانده‌شان، زدودن این سنت اشتباه جاهلی بود. نیز چنانچه اشاره شد، علت دیگر برخی از ازدواج‌های رسول اکرم (ص) با زنانی چون: ام حبیبه (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ۴/ص ۱۶۵)، ام سلمه (ذهبی، ۱۴۱۴ق، ۲/صص ۲۰۳-۲۰۴) و زینب دختر خزیمه (طبری، ۱۳۸۷ق، ۱۱/ص ۵۹۶؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ۳/ص ۲۰۶؛ ابن سعد، ۱۳۷۴ش، ۸/ص ۹۱)، کمک به زنان آسیب‌دیده، بیوه، اسیر؛ محافظت و تأمین زندگی زنان فقیر و یتیمان آن‌ها بوده است تا امت اسلام نیز به تبعیت از ایشان این قشر از جامعه را مورد حمایت خود قرار دهند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۴/صص ۱۹۶-۱۹۷). تمام این موارد اثبات می‌کند که برخلاف گفته برخی از مستشرقان که بانگیزه‌های سیاسی، با تشبث به ازدواج‌های پیامبر (ص)، برخی از هتاک‌ها را نسبت به رسول اکرم (ص) روا داشته‌اند، هدف آن حضرت از این ازدواج‌ها، نجات زنان از بردگی و ذلت و رعایت مساوات و عدالت بین انسان‌ها بوده است (ابوالقاسم‌زاده، ۱۳۸۵ش، ص ۸۴) کوتاه‌سخن اینکه ازدواج‌های متعدد رسول اکرم (ص) بر مبنای مصالح دین مبین اسلام و رعایت

۱۲ از جمله می‌توان به ازدواج پیامبر (ص) با جویریة اشاره کرد. زمانی که خبر به مسلمانان رسید، گفتند رسول الله (ص) داماد قبیله بنی المصطلق شده است و شایسته نیست خویشان و بستگان پیامبر (ص) نزد ما به اسیری باشند. از این رو همه اسراء که نزدیک دویست نفر بودند، آزاد کردند.

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

حقوق زنان و درک نیازهای جامعه انسانی و گاه در راستای اجابت درخواست واقعی آنها بوده است. نیز این ازدواج‌ها برای تثبیت جایگاه اسلام، پشتیبانی برخی از طایفه‌های حائز اهمیت عرب رخ داده است. به همین جهت آن حضرت به واسطه ازدواج با دختری از آن قبیله، حمایت آنها را در یاری رساندن به اسلام جلب می‌نمودند.

از طرف دیگر همسران رسول‌الله (ص) ابزاری برای تبلیغ و بیان احکام زنان به شمار می‌آمدند. چه اینکه سؤال پرسیدن زنان از احکام مختص زنان هم برای بانوان مشکل بود و هم پیامبر (ص) را از جهت حیا به زحمت می‌انداخت؛ لذا همسران پیامبر (ص) به راحتی می‌توانستند به عنوان مبلغان و معلمان احکام زنان این کار مهم و خطیر را به عهده بگیرند. بی‌شک تعدد زنان نقش بسیار مهمی را در ترویج و آموزش احکام فقهی بازی کرده است (جواد المولی بک، ۱۳۸۰ق، ۵/ص ۲۷۱). همچنین همسران رسول خدا (ص) بعد از ایشان در بسیاری از موارد اقدام به اصلاح فتواهای نادرست بعضی از صحابه می‌نمودند همانند اینکه عایشه حکم باطل شدن وضو- طبق نظر عبدالله بن عمر- بعد از بوسه بر همسر را نادرست و بر خلاف عمل رسول خدا (ص) توصیف می‌نماید^۳ (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ۴۲/ص ۴۹۹).

۶. جایگاه اجتماعی زنان پیامبر (ص)

در منظر علمای اسلام (اعم از شیعه و اهل سنت) که خود برگرفته از قرآن کریم است، زنان پیامبر (ص) به واسطه انتسابشان به ایشان از جایگاه خاصی (اما نه لزوماً متعالی) برخوردارند و هرگونه اهانت به آنها شرعاً جایز نمی‌باشد؛ اگرچه در برخی از آثار و منابع معتبر مورد قبول فریقین، انتقاداتی صریح نسبت به برخی از همسران پیامبر (ص) بچشم می‌خورد. چه اینکه بر پایه‌ی گزارش‌های روایی-تاریخی تنی چند از همسران پیامبر (ص)، رفتارهایی که با اصول مسلم دین‌داری در تعارض است، مرتکب شده‌اند. در این رابطه می‌توان از عایشه نام برد که به جهت نقش او در جنگ جمل و مخالفت با امیرالمؤمنین (ع) از جانب علمای فریقین مورد انتقاد قرار گرفته است (حسینی فیروزآبادی، ۱۴۱۷، صص ۲۵۸-۲۶۹)؛ لکن هیچ‌یک از عالمان دین اهانت یا دادن نسبت ناروای دیگری به همسران پیامبر (ص) را جایز نمی‌دانند (میلان نورانی، ۱۳۹۸ش، صص ۵۶-۵۸). من باب مثال سید مرتضی نسبت دادن فحشا به همسران پیامبر (ص) را با جایگاه اجتماعی و دینی ایشان در تعارض می‌داند (سید مرتضی، ۱۹۹۸م، ۱/ص ۵۰۳).

۷. شیوه برخورد پیامبر (ص) با همسران خود

رسول خدا (ص) منبعث از سرشت رحیم خود و برای احیای جایگاه زن بین انسان‌ها سیره عملی ویژه‌ای را در مواجهه با همسران خود بروز داده‌اند که برای اعراب هم عصر آن حضرت ناشناخته بود. از جمله اینکه: رسول اکرم (ص) نسبت به عدالت بین همسران تأکید زیادی داشتند و اموال خود را بین آن‌ها به صورت مساوی تقسیم می‌کردند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ۲/ص ۶۹۳). هر روز صبح به حجره آن‌ها سرکشی و از آن‌ها احوالپرسی و تفقد می‌نمودند. ایشان در سفرها قرعه انداخته و یکی از همسران را با خود می‌بردند و برای رعایت عدالت، مهریه هر یک از آن‌ها را چهارصد درهم مقرر فرمودند (ابن هشام، بی‌تا، ۴/صص ۶۴۴-۶۴۷) و نوبت دیدار آن‌ها را رعایت می‌کردند درحالی‌که خداوند متعال در خطاب به آن حضرت در این زمینه ایشان را مختار کرده بود: «تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنْ ابْتِغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ تَقْرَءَ عَنِهُنَّ وَكَأَ يَحْزَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلَّهُنَّ...»^۴ (احزاب، ۵۱).

از دیگر شیوه‌های برخورد ایشان (ص) با همسرانشان، رعایت مدارا و بخشش در مقابل خطاهای آن‌ها در قبال پیامبر (ص) (اما نه نسبت به اشتباهات آن‌ها در مواجهه با دیگران)، بوده است؛ چنانکه نقل شده است در عکس‌العمل نسبت به ناسازگاری حفصه به دلیل نگرانی او از سرنوشت خود، وی را با خبری غیبی از آینده، آرام ساخت (ألوسی، ۱۴۱۵ق، ۱۵/ص ۲۲۳). از شیوه‌های دیگر برخورد پیامبر اکرم (ص) در مورد همسران خود، عذرپذیری از آنان است؛ چنانکه آمده است: سوده، بعد از جنگ بدر، سهیل بن عمرو را، در حالی که اسیر بود، با جملاتی، به ایستادگی مقابل مسلمانان تحریض کرد و پس از پشیمانی عذر خواست و حضرت عذر او را پذیرفت (ابن هشام، بی‌تا، ۱/ص ۶۴۵).

این رفتار فرشته‌گونه پیامبر اکرم (ص) تا جای پیش رفت که رسول خدا (ص) به منظور مصالح اجتماعی، از علائق شخصی خود صرف نظر نمود. نمونه‌ای از این مقوله را در آیه: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تحریم، ۱) می‌توان ملاحظه کرد؛ زیرا خداوند در این آیه پیامبر (ص) را مورد عتاب قرار داده که چرا به منظور کسب رضایت همسران حتی راضی شده است که حلال خدا را بر خود حرام سازد؟! البته لازم به ذکر است که گرچه عتاب در ظاهر آیه با پیامبر (ص) است اما روی سخن (به دلالت التزامی از جنس تعریض)، با زنان اوست

۱۴ «نوبت هر کدام از زن‌ها را که می‌خواهی، به تأخیر انداز و هر کدام را که می‌خواهی، پیش خود جای ده. بر تو باکی نیست که هر کدام را که ترک کرده‌ای، [دوباره] طلب کنی. این نزدیک‌تر است برای این که چشمانشان روشن گردد و دل‌تنگ نشوند و همگی به آنچه به آنان داده‌ای خوشنود شوند...»

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

چون آن‌ها با وارد آوردن فشار اخلاقی بر پیامبر (ص) باعث این تحریم شده‌اند (طباطبائی، المیزان، ۳۳۰/۱۹).

۸. قرآن و همسران رسول خدا (ص)

در قرآن کریم احکامی اجتماعی در رابطه با همسران پیامبر (ص) از جانب خداوند متعال صادر گردیده است که نشانگر موقعیت خاص آن‌ها از منظر دین مبین اسلام است و اینکه هر گونه خطا و اشتباه از جانب آن‌ها تأثیرات جبران‌ناپذیری را به‌جا خواهد گذاشت و متقابلاً حسن خُلق و اعمال نیکشان برای جامعه اسلامی به عنوان الگویی بی‌بدیل برای تأسی مسلمانان است. لذا با توجه به جایگاه خاص ایشان از منظر قرآن کریم پاداش عمل صالح آن‌ها دو برابر و عقوبت اقدام ناشایست آن‌ها نیز دو چندان خواهد بود: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا - وَ مَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَ رَسُوْلِهِ وَ تَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتْهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَ أَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا» (احزاب، ۳۰-۳۱).

شایسته‌ی ذکر است که این تعامل قرآن با همسران پیامبر (ص) بر خلاف نوع توصیف قرآن از اهل بیت است که از ایشان بالاترین مدح و منقبت را بیان می‌کند و اراده‌ی الهی مبنی بر زدودن رجس و تطهیر کامل ایشان را اظهار می‌دارد؛ در جایی که در قرآن کریم هیچ بیان مدح آمیزی برای زنان پیامبر (ص) مشاهده نمی‌کنیم که در مقابل آن از ایشان نقدی یا کوتاهی در عملی یا توبیخ به خاطر رفتاری صورت نگرفته باشد. چه اینکه قرآن صریحاً درباره‌ی ایشان اظهار می‌دارد که زنان پیامبر (ص) به واسطه انتسابشان به رسول خدا (ص) وظیفه‌ای خطیر و نیز احکامی ویژه دارند؛ به‌گونه‌ای که در صورت درستکاری، از پاداشی دو چندان برخوردارند و در صورت خطاکاری عذابی دو چندان خواهند دید.

۱-۸. قرآن به‌مثابه تاریخ اسلام

در تصویری که قرآن از زنان پیامبر (ص) البته در فضای مدینه و پس از هجرت رسول اکرم (ص) ارائه می‌دهد، آنگاه که حضرت خدیجه (علیها السلام) رخ در نقاب خاک کشیده و برخی از دیگر زنان پیامبر (ص) مخاطب قرآن قرار دارند، چهره نیکو و ستوده‌ای از برخی همسران رسول خدا (ص) مشاهده نمی‌کنیم؛ چه اینکه در آیاتی از سوره احزاب ایشان به طلاق داده شدن و جدایی از پیامبر (ص) در صورت ادامه دل‌بستگی به زیورهای حیات دنیا تهدید شده‌اند: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَلْأَزْوَاجِ كَإِنْ كُنْتُمْ تُرِيدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَ أُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا» (احزاب،

۱۵ «اگر همسران پیامبر (ص) عمل صالح انجام دهند اجرشان دو برابر و اگر مرتکب فاحشه شوند، عذابشان دو چندان خواهد بود؛ زیرا آنان به دلیل انتسابشان به پیامبر (ص) در موقعیتی قرار دارند که الگویی برای زنان دیگر هستند».

۲۸؛ و اگر ایشان خواستار دنیا نمی‌بودند، خطابی این‌چنینی و حکمی این‌گونه متوجه ایشان نمی‌شد. البته در آیه بعد در لحنی امیدوارکننده، مفهوم مخالف حکم فوق را گوشزد کرده و فرموده است: اگر خواستار خدا و سرای آخرت بشوید، خداوند برای نیکوکاران از شما اجری عظیم مهیا خواهد ساخت که به وضوح تعبیر به‌کاررفته در آن یعنی: «المحسَنَاتِ مِنْكُمْ» به دلالت التزامی‌اش بر نیکوکار نبودن برخی از آن‌ها دلالت دارد: «وَ إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَ رِسُولَهُ وَ الدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُمْ أَجْرًا عَظِيمًا» (احزاب، ۲۹).

همچنین در آیه بعدی مسئله انجام گرفتن فاحشه از ناحیه ایشان مطرح می‌شود که باید گفت طرح مسئله ارتکاب فاحشه از ناحیه این زنان (البته نه به معنای متبادر از آن در زبان فارسی که طبق نقل پیشین از سید مرتضی امری خلاف اجماع مسلمانان است) جز با امکان آن، امری معقول و حکیمانه نیست و به دنبال آن، تهدید به مجازات دوچندان ایشان، بیانگر فقدان جایگاهی خلاف آنچه اهل‌البيت (ع) از آن برخوردارند، است: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا» (احزاب، ۳۰). البته در این میان، قرآن کریم حکمی امیدبخش برای پاره‌ای از زنان پیامبر (ص) مطرح فرموده و آن، دریافت اجر دوباره و مهیا بودن رزق کریم برای آن‌هایی که خضوع و اطاعت مستمر داشته باشند، است: «وَ مَنْ يَتَّقْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَ رِسُولِهِ وَ تَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَ أَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا» (احزاب، ۳۱). در ادامه این آیات، زنان پیامبر (ص) با تعبیر «یا نساء‌النبی» که مفید انتساب ایشان به پیامبر (ص) و گوشزدکننده جایگاه خاص اجتماعی آن‌هاست، مخاطب قرار گرفته و از سخن گفتن عشوهرگرانه‌ای که موجب طمع مردان بیمار دل می‌شود، نهی شده‌اند: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَ قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (احزاب، ۳۲)؛ و سرانجام در این مجموعه آیات به ماندن در خانه و ترک خودنمایی چونان دوره جاهلیت، اقامه نماز و دادن زکات و اطاعت از خدا و رسول (ص) و ذکر آن آیاتی که در خانه‌های ایشان تلاوت می‌شود، دستور داده شده‌اند: «وَ قَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَ لَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَ اقِمْنَ الصَّلَاةَ وَ آتِينَ الزَّكَاةَ وَ اطِغْنَ لِلَّهِ وَ رِسُولِهِ...» (احزاب، ۳۳) «وَ اذْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَ الْحِكْمَةِ إِنْ لَمْ يَكُنْ عَلَيْكُمْ فَهْرٌ وَ كُنْتُمْ عَوِيضًا لِلذِّكْرِ فَادَّبُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ كَمَا دَبَّحْتُمُوهُنَّ فِي السُّجُودِ» (احزاب، ۳۴).

نکته قابل توجه در این آیات پنج‌گانه (۲۸-۳۴) سوره احزاب) این است که پس از مخاطب با زنان پیامبر (ص) با عبارت «یا نساء‌النبی» و آوردن ضمیر جمع مؤنث مخاطب - یعنی کُنَّ - عبارت: «انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهرکم» به کار رفته که هم در موضوع مذکور در آن - یعنی: «اهل‌البيت» - هم در ضمیر خطاب - یعنی: «کم» - و هم در حکم - یعنی: اراده‌ی تطهیر مؤکد - متفاوت است.

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

در آیات دیگری از سوره احزاب که در آنها به موضوع ازدواج پیامبر (ص) پرداخته شده، پیامبر (ص) مخاطب قرار گرفته در ضمن آیاتی چهارگانه (۵۳-۵۰) مسئله همسران پیامبر (ص) و مختصات ایشان از منظر نکاح مورد بررسی قرار گرفته است. در این آیات محور شخص پیامبر (ص) است و زنان به ازدواج درآمده توسط ایشان، مورد تأیید الهی قرار می‌گیرند.^{۱۶}

در ادامه، عدم جواز نکاح نساء پس از نزول این آیه و مجاز نبودن تبدیل همسران به همسرانی دیگر گرچه از حُسن هم برخوردار باشد، مطرح شده است: «لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا» (احزاب، ۵۲) در پایان این دسته از آیات به موضوع ورود به منزل پیامبر (ص) به عنوان مهمانی و آداب آن پرداخته و در مورد زنان پیامبر (ص) دو مطلب بیان شده است، نخست آنکه در صورت نیاز به متاعی، مسلمانان باید از پس پرده آن را درخواست نمایند و دیگر اینکه مسلمانان حق ندارند پس از پیامبر (ص) با همسران او ازدواج کنند.

مهم‌ترین آیات مرتبط با زنان پیامبر (ص) را از حیث عتاب می‌توان آیات ابتدایی سوره تحریم دانست. در این آیات نکاتی را درباره زنان پیامبر (ص) درمی‌یابیم که اختصار آن از این قرار است؛ ابراز رفتارهایی که موجب تغییر عملکرد رسول خدا در مورد حلال الهی شده است؛ افشاء اسرار پیامبر اکرم (ص)، انحراف قلبی همسران، طرح امکان طلاق دادن ایشان توسط پیامبر (ص) و جایگزینی آنها با زنانی مسلمان، مؤمن، قانت، تائب، عابد و سائح به وسیله پروردگار برای پیامبر (ص). البته در پایان این دسته آیات موضوع امکان توبه دو تن از آنها به دلیل قساوت دل‌های آنها مطرح می‌شود و به آنها می‌فرماید که اگر این آیات همگی دو ناهنجاری فراگیر در رفتارهای زنان پیامبر (ص) دارد؛ زیرا در صورت التزام عملی و اعتقادی آنها به مبانی و احکام اسلام و عمل کامل و کافی ایشان به دستورات الهی، نیازی به خطاب آنها با لحنی نظیر آنچه در آیات فوق‌الذکر عرض

۱۶ «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِيَّاتِ آتَيْتِ اجْوَرَهُنَّ وَ مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَ بَنَاتِ عَمِّكَ وَ بَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَ بَنَاتِ خَالِكَ وَ بَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِيَّاتِ هَاجِرُنَّ مَعَكَ وَ اِشْرَاءُ مُؤْمِنَةٌ إِنْ وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵۰) تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَ تُؤْوَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَ مَنْ ابْتِغَيْتَ مَمْنًا فَلَاحِجَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أذُنِي أَنْ تَقْرَأَ مِنْهُنَّ وَ لَا يَحْزَنَ وَ يَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلَّهُنَّ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا (۵۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاطِرِينَ إِنَاءً وَ لَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَ لَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنْ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذَى النَّبِيَّ فَيَسْتَجِيبْ مِنْكُمْ وَ اللَّهُ لَا يَسْتَجِيبُ مِنَ الْحَقِّ وَ إِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَ قُلُوبِهِنَّ وَ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَ لَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا (۵۳)

شد، نبود. چه بسا بتوان گفت که اگر زنان پیامبر (ص) حتی مطابق دیگر زنان جامعه آن روز مدینه بودند، خطاب ویژه به ایشان جا نداشت.

۲-۸. مفهوم و کارکرد تاریخی عبارت «ام‌المؤمنین»

از جمله مسائل اختلافی در مورد زنان پیامبر اکرم (ص)، مفهوم مراد از وصف همسران ایشان به امهات برای مؤمنان در آیه: «الَّتِي أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ» (الاحزاب: ۶) است. برخی از مفسران و اکثر عالمان مسلمان، ذکر این تعبیر برای دیگر همسران پیامبر (ص) را یادکردی احترام‌آمیز خوانده و از آنجاکه مادران در فرهنگ اسلامی از جایگاه رفیعی از حیث تکریم و احترام برخوردارند، معتقدند که تعبیر ام‌المؤمنین در مورد همسران پیامبر (ص) نشانگر حرمت والای ایشان در قاموس دین و در نتیجه نشانگر مقام ارجمند این زنان در جامعه اسلامی آن زمان و همیشگی دوران برای انسان‌های بعدی است. اثر این نوع نگاه، نوعی اسوه بودن آن‌ها و شایستگی‌شان برای الگوگیری توسط انسان‌هاست. شاید بتوان این نوع نگرش را بیشتر در عالمان اهل سنت نگریست که از باب تکریم، هنگام یادکرد از زنی از زنان پیامبر (ص)، ابتدائاً تعبیر ام‌المؤمنین را ذکر و سپس به عنوان تابعی از جنس عطف بیان، نام او را یاد می‌کنند اما برخی از مفسران قرآن کریم و دانشمندان مسلمان بر این باورند که این نوع یادکرد از همسران پیامبر (ص) ناظر به حکمی فقهی از احکام الهی در مورد این زنان یعنی: «حرمت ازدواج با ایشان پس از جدایی اختیاری یا قهری آن‌ها از پیامبر (ص)» است و در نتیجه آیه جز این حکم شرعی، هیچ مقام و منزلتی را برای این همسران به اثبات نمی‌رساند. این نگرش تقریباً در تمام مفسران شیعه به چشم می‌خورد و عالمان اهل سنت نیز در مقام تبیین مدلول آیه، گرایش شدیدی به حکم فوق‌الذکر دارند. گرچه در مقام یادکرد از زنان پیامبر (ص) با آوردن «ام‌المؤمنین» گویی نام او را آمیخته با تجلیل و تکریم می‌کنند. پیش از شناخت مراد قرآن، از این تعبیر به نظر می‌رسد تبیین ساختار بلاغی این جمله و تحلیل آن از منظر بیانی، نیز تحلیل منطقی حمل^{۱۷} صورت گرفته در آن از بایسته‌های علمی برای فهم مستدل از این عبارت است.

از نقطه نظر دانش منطقی صوری، وقتی محمولی بر موضوع حمل می‌شود (به‌عنوان مثال: الانسان حیوان ناطق یا الانسان حیوان یا الانسان ضاحک)، یکی از گونه‌های حمل ذاتی اولی یا حمل شایع صناعی، باید صادق باشد؛ تا نیازی به تأویل در عبارت، احساس نشود؛ اما در جمله‌ی: «ازواجهم

۱۷ این جمله از یک موضوع یعنی: «ازواجه و یک محمول یعنی: «امهاتهم» برخوردار است. ازواج جمع زوج، یعنی: همسران و امهات، جمع ام، به معنی: مادران است.

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

امهاتهم»، حمل امهات بر ازواج نه از مقوله نخست است که لازمه‌ی آن اتحاد در مفهوم و اعتباری بودن مغایرت است و نه از مقوله‌ی دوم که شرط آن اتحاد در وجود و مصداق است (مظفر، ۱۴۰۸ق، ص ۸۳). پس در چنین مواردی اگر حمل محمول برای موضوع از طریق حمل اشتقاق (نظیر: حمل ضحک بر الانسان که تأویل آن الانسان ضاحک است) نیز توجیه نشود، ناچار توجیه «تشبیه بلیغ» تنها راه علمی تحلیل آن است که عده‌ای از دانشمندان حوزه علوم قرآن بدان گرویده‌اند (سیوطی، بی تا، ۳/ ص ۱۷۲).

مفسرانی از فریقین از نقطه نظر بیانی، ساختار جمله‌ی «ازواجه امهاتهم» را تشبیه بلیغ می‌دانند و عباراتی مشیر به این معنا در تفسیر آن آورده‌اند. از جمله ایشان، صاحب تفسیر «التحریر و التنبؤ» است که جمله فوق را بیانگر حکمی فقهی میداند: «جیء بالتشبيه البلیغ للمبالغة فی شبهة بالأمهات للمؤمنین» (ابن عاشور، بی تا، ۲۱/ ص ۱۹۵)؛ همچنین صاحب المیزان از این دسته است: «... و ازواجه امهاتهم» جعل تشریحی ای اینهن منهن بمنزلة امهاتهم فی وجوب تعظیمهن و حرمة نکاحهن بعد النبی صلی الله علیه و آله کما سیاتی التصریح به فی قوله: «و لا أن تنکحوا أزواجه من بعده أبدا»... (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۶/ ص ۲۷۷). در سخن ایشان نخست به اینکه زنان پیامبر (ص) به منزله‌ی مادران اهل ایمان هستند و دیگر اینکه مفاد این جمله، انشاء یک حکم شرعی است، تصریح شده است. پس به اینکه وجه شباهت زنان پیامبر (ص) به مادران مؤمنان، وجوب تکریم ایشان یا حرام دانستن ازدواج با آنهاست، اشاره نشده است.

لازم به ذکر است که دو عبارت «بمنزلة امهاتهم» و «فی وجوب تعظیمهن»، به وضوح وجه شبه بودن «حرمت ازدواج» را نشان می‌دهد. این تعبیرات ما را با این نگاه که اسلوب به کار رفته در آیه، تشبیه بلیغ است، آشنا می‌سازد. چه اینکه حمل: «امهات» بر «ازواج» جز با اسلوب تشبیه بلیغ که در آن تنها مشبه و مشبه‌به ذکر می‌شود و به جهت وضوح، ذکری از ادات تشبیه و وجه شبه در آن نمی‌شود، توجیه‌پذیر نیست. در واقع هرگاه بین موضوع و محمول نسبتی از میان کلیات خمس مشاهده نشود و به عبارت دیگر دو ماهیت متفاوت بر یکدیگر حمل شوند، تنها چاره تشبیه بلیغ است. کوتاه‌سخن در توضیح سخنان مفسران در تبیین مراد آیه این است که گفته شود: آیه در اصل: «و ازواجه کاهاتهم فی حرمة النکاح» بوده و برای تأثیرگذاری بیشتر از اسلوب تشبیه تام به تشبیه بلیغ مبدل شده است.

این برداشت در سخنان بزرگانی از دانشمندان فریقین ریشه دارد که در ادامه بیان به گفتار برخی از ایشان می‌پردازیم: امام مذهب شافعی در این باره اظهار داشته است که این گفته خداوند که آنها مادران مؤمنان هستند، شامل همه آثار و معانی «مادر» نمی‌شود و به این معناست که در هیچ حالی

ازدواج با آن‌ها حلال نیست اما ازدواج با دختران همسران پیامبر (ص) حلال است در حالی که ازدواج با دختر مادران خودشان که او را به دنیا آورده یا شیر داده، حرام است (شافعی، ۱۳۹۳ق، ۵/ص ۱۴۱). مفسر بزرگ قرآن حسین بن مسعود بغوی در تفسیر «ام المؤمنین» می‌گوید: زبیر با خواهر ام‌المؤمنین عایشه ازدواج کرد در حالی که به او «خالة المؤمنین» گفته نمی‌شود... شعبی از مسروق نقل کرده است که زنی به عایشه گفت: ای مادر! عایشه در جواب گفت: من مادر نیستم، من تنها مادر مردان شما هستم. طبق این روایت، روشن می‌شود که معنای این نوع مادری، حرمت ازدواج با آن‌هاست (بغوی، بی تا، ۳/ص ۵۰۷). فلسفه ابلاغ این دستور از منظر مفسران، مواردی چون: حفظ شأن و جایگاه رسول اکرم (ص)، جلوگیری از سوء استفاده از موقعیت اجتماعی حاصل از ازدواج با همسران پیامبر (ص) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ۱۷/ص ۴۰۴) و حفظ زوجیت همسران آن حضرت در بهشت با ایشان ذکر گردیده است (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ۱۴/ص ۲۲۹).

لازم به ذکر است که زنان پیامبر (ص) نیز از امر مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی مستثنا نبوده‌اند به همین دلیل خداوند متعال اصولی در امر مشارکت زنان در امور بیرون از خانه فرموده و مواردی را پیرامون اصول معاشرت با زنان پیامبر (ص) متذکر شده است که نحوه و آداب سخن گفتن با آن‌ها از این موارد است. در سوره احزاب به مسلمانان توصیه می‌شود هنگام مواجهه با همسران پیامبر (ص) از ورای حجاب با آن‌ها سخن بگویند: «وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ» (احزاب، ۵۳). ناگفته نماند که توصیه به سخن گفتن از پشت پرده حکمی است ویژه برای حفظ حرمت خاص همسران پیامبر (ص) و برای دیگر زنان و جوب شرعی ندارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ۱۷/ص ۴۰۱).

۹. نتیجه

۱. بر اساس گزارش‌های تاریخی یکی از مهمترین علل اختیار همسران متعدد توسط رسول خدا، توسعه دعوت اسلامی متناسب با بافت اجتماعی صدر اسلام بوده است و طیفی هیچ‌یک از مصادر، اهداف متعارف انسان‌های عادی از انگیزه‌های پیامبر در ازدواج نبوده است.
۲. از جهت تاریخی، استفاده از واژه‌ی تکریم‌آمیز ام‌المؤمنین در مورد همسران رسول خدا در راستای تبیین چگونگی رفتارهای اجتماعی مطلوب همسران رسول خدا و ترسیم شیوه تعامل درست مسلمانان با ایشان با توجه به فرهنگ اجتماعی عرب‌ها و اجرای حکم الله در مورد این زنان می‌باشد.

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

۳. توصیه های قرآنی همچون پرهیز از خود نمایی و تبرج، پرهیز از دنیا خواهی، سخن گفتن با مسلمانان از ورای حجاب نقش عمده ای را در شکل گیری رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص) و همچنین نحوه تعامل مسلمانان با ایشان ایفا کرده است.

۴. بررسی های تاریخی رفتارهای اجتماعی برخی از همسران رسول خدا نشان می دهد که ایشان چنان معرفت و تربیت والای دینی نداشته و از خطا و اشتباه مصون نبوده اند. از این موارد می توان به عملکرد ناصواب ایشان با پیامبر (ص) و راه اندازی برخی از جنگ ها و مقابله با امام علی (ع) و برخی از اصحاب برجسته پیامبر (ص) اشاره کرد.

۵. طبق شواهد تاریخی، رفتارهای اجتماعی همسران رسول خدا، همچون: سبقت در ایمان، مشارکت در هجرت، حضور در جنگ ها، انفاق اموال در راه گسترش اسلام و رسیدگی به زخمی ها و آسیب دیدگان جنگی بخشی از رفتارهای مطلوب همسران رسول خدا است.

۶. از رفتارهای مذموم همسران طبق گزارش های تاریخی می توان به آزار و اذیت رسول خدا، توطئه علیه آن حضرت، دنیاخواهی، خودنمایی و تبرج جاهلی به دلیل نهی قرآنی ایشان از این موارد اشاره کرد.

۷. در قرآن، نواهی و اوامری برای زنان پیامبر (ص) مشاهده می شود که حکایت از عدم امتیاز نسبی زنان پیامبر (ص) از دیگر زنان جامعه دارد. کما اینکه مطابق اعلام قرآن، انحراف دل و ضدیت با پیامبر (ص) امری رخ داده در مورد دو تن از ایشان است.

۸. بر پایه ی برخی ادله قرآنی از جمله دو آیه ی: «حرمت علیکم امهاتکم...» و آیه ی: «... ولا ان تنکحوا ازواجه من بعده ابداً...» و تطبیق اسلوب تشبیه بلیغ بر آیه ی: «... و ازواجه امهاتهم...» می توان گفت که مراد از این آیه تنها حرمت ازدواج مسلمانان با زنان پیامبر (ص) پس از وفات ایشان است.

منابع

۱. ابن الاثیر، علی بن محمد (۱۴۱۴ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
۲. ابن حجر، احمد بن علی (۱۴۱۵ق)، *الاصابة فی تمییز الصحابه*، دارالکتب العلمیه.
۳. ابن حزم، علی بن محمد (۱۴۱۸ق)، *جمهره انساب العرب*، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۴. ابن حنبل، احمد بن محمد (۴۲۱ق)، *مسند*، قاهره، مؤسسه الرساله.
۵. ابن سعد، محمد بن سعد (۱۳۷۴ش)، *الطبقات الکبری*، تهران، فرهنگ و اندیشه.
۶. ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا)، *التحریر و التئویر*، چاپ اول، بیروت، مؤسسه التاریخ.
۷. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق)، *الاستیعاب فی معرفه الاصحاب*، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل.

۸. ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ ق)، *تاریخ دمشق*، بیروت، دارالفکر.
۹. ابن قتیبہ، المعارف (۱۹۹۲ م)، *تحقیق ثروت عکاشہ*، چاپ دوم، قاهرہ، الہیئۃ المصریۃ العامۃ للکتاب.
۱۰. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ ق)، *البدایۃ و النہایۃ*، بیروت، دارالفکر.
۱۱. ابن ہشام، عبدالملک (بی تا)، *السیرۃ النبویۃ*، تحقیق مصطفی السقا و ابراہیم الابیاری و عبدالحفیظ شبلی، بیروت، دارالمعرفۃ.
۱۲. ابوالقاسم زاده، مجید و مہری کاظم نژاد (۱۳۸۵ ش)، «کنکاشی درباره علل تعدد ہمیران پیامبر (ص)»، معرفت، شماره ۱۰۸.
۱۳. آلوسی، محمود بن عبداللہ (۱۴۱۵ ق)، *روح المعانی*، بیروت، دار الکتب العلمیہ، منشورات احمد بیضون.
۱۴. بخاری، محمد بن اسماعیل (۴۰۱ ق)، *صحیح بخاری*، استانبول، نشر محمد ذہنی افندی.
۱۵. بغوی، الحسین بن مسعود (بی تا)، *تفسیر البغوی*، بیروت، دارالمعرفۃ.
۱۶. بلاذری، احمد بن یحیی (۴۱۷ ق)، *جمل من انساب الاشراف*، بیروت، دارالفکر.
۱۷. بیہقی، ابوبکر (بی تا)، *دلائل النبوه*، بیروت، دار الکتب العلمیہ، چاپ اول.
۱۸. تمیمی مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵ ق)؛ *دعائم الاسلام*، مصر، دارالمعارف.
۱۹. جاد المولی بک، محمد احمد (۱۳۸۰ ق)، *المثل الکامل*، محمد علی صبیح و اولادہ.
۲۰. جلالی کندری؛ سہیلا و ساجدہ نبی (۱۳۹۴ ش)، «بررسی نظر خانم راث رود در مورد حجاب بہ عنوان یک وظیفہ اخلاقی ہمسران پیامبر (ص)»، *پژوہش های اخلاقی*، سال پنجم، شماره ۳.
۲۱. حاکم نیشابوری، ابو عبداللہ (۴۱۱ ق)، *المستدرک علی الصحیحین*، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیہ، بیروت.
۲۲. حسینی فیروزآبادی، سید مرتضی (۱۴۱۷ ق)، *سبعۃ من السلف*، چاپ اول، قم، مؤسسہ دارالہجرہ.
۲۳. حوفی، احمد (۱۹۹۲ م)، *لماذا عدد النبی زوجاته*، الخلیج العربی، قاهرہ.
۲۴. ذہبی، محمد بن احمد (بی تا)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاہیر و الاعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی.
۲۵. ذہبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ ق)، *سیر اعلام النبلاء*، بیروت، مؤسسہ الرسالہ.
۲۶. سید مرتضی، علی بن حسین (۱۹۸۸ م)، *امالی للمرتضی*، قاهرہ، دارالفکر العربی.

تبیین تاریخی شخصیت و رفتار اجتماعی همسران رسول خدا (ص)

(با تاکید بر قرآن کریم و بافت تاریخی صدر اسلام)

۲۷. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (بی تا)، *الاتقان فی علوم القرآن*، چاپ دوم، بیروت، دارالکتاب العربی.

۲۸. شافعی حلبی، ابوالفرج (۱۴۲۷ق)، *السیره الحلبیه*، چاپ دوم، بیروت، دارالکتاب العلمیه.

۲۹. شافعی، محمدبن ادريس (۱۳۹۳ق)، *الام*، بیروت، دارالمعرفه.

۳۰. الصابونی، محمد علی (۱۹۸۰م)، *شبهات و اباطیل حول تعدد زوجات رسول (ص)*، مکه، الکلّیه الشریعه و الدراسات الاسلامیه.

۳۱. صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴ق)، *الامالی*، بی جا، دارالتقافه.

۳۲. ضیاء العمری، اکرم (۱۹۸۱م)، *منتخب من کتاب أزواج النبی*، الجامعه الاسلامیه بالمدينه المنوره، مدینه.

۳۳. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۳۴. طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۱۴ق)، *المعجم الکبیر*، ریاض، دارالصمیعی.

۳۵. طبرسی، الفضل بن الحسن (۱۴۰۸ق)، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، دارالمعرفه، بیروت.

۳۶. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، *تاریخ الرسل و الملوک*، دارالتراث، بیروت.

۳۷. عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۲۶ق)، *الصحيح من سیرة النبی الأعظم*، چاپ اول، قم، مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحديث.

۳۸. عبدالرحمن، عائشه (۱۹۷۹م)، *نساء النبی*، دارالکتاب العربی، بیروت.

۳۹. عسکری، سید مرتضی (۱۳۷۷ش)، *نقش عایشه در تاریخ اسلام*، دانشکده اصول الدین.

۴۰. عواض الألمعی، زاهر (۱۹۸۳م)، *مع المفسرین و المستشرقین فی زواج النبی بزینب بنت جحش*، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه، ریاض.

۴۱. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ش)، *الجامع لاحکام القرآن*، تهران، ناصر خسرو.

۴۲. محمدی، محمد حسین؛ صارمی، فاطمه (۱۳۹۵ش)، «نقد دیدگاه مستشرقان درباره تعدد همسران پیامبر از منظر قرآن»، *قرآن پژوهی خاورشناسان*، سال یازدهم، شماره ۲۱.

۴۳. مزی، یوسف بن عبدالرحمن (۱۴۲۲ق)، *تهذیب الکمال فی اسماء الرجال*، بیروت، بشار عواد معروف.

۴۴. مسعودی، علی بن الحسین (بی تا)، *التنبیه و الاشراف تصحیح: عبدالله اسماعیل*، المكتبه الشامله، بیروت.

۴۵. مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۰۹ق)، *مروج الذهب*، دارالهجره.
۴۶. مسلم، ابن حجاج (۱۹۵۵م)، *صحیح مسلم*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۴۷. المقریزی، تقی الدین (۱۴۲۰ق)، *إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدة و المتاع*، چاپ اول، بیروت، دار الکتب العلمیة.
۴۸. مظفر، محمدرضا (۱۴۰۸ق)، *المنطق*، قم، فیروزآبادی.
۴۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش)، *تفسیر نمونه*، تهران، چاپ سی و دوم، دار الکتب الاسلامیه.
۵۰. میلان نورانی، محمدجعفر (۱۳۹۸ش)، «بررسی دیدگاه علمای شیعه در مورد همسران پیامبر (ص)»، *سراج منیر*، شماره ۳۵.
۵۱. هیکل، محمدحسین (بی تا)، *حیاء محمد صلی الله علیه و آله و سلم*، دارالکتب، قاهره.
۵۲. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)، *کتاب المغازی*، تحقیق مارسدن جونز، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
۵۳. یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی تا)، *تاریخ یعقوبی*، دار صاد، بی جا.